

Наталія Полонська-Василенко

РЕВОЛЮЦІЯ 1917: СПОГАДИ

Від редакції: Тут друкуємо уривок із спогадів проф. д-р Н. Полонської-Василенко (1884-1973), члена Редакційної Колегії «Українського Історика», члена-основника УІТ і першого заступника голови Товариства. У 1983 році ми присв'ятили один розділ журналу відзначенню праці одного з головних співробітників нашого журналу і провідного українського історика («Пам'яті професора Наталії Полонської-Василенко», *Український Історик*, том 20, ч. 2-4, 1983, стор. 36-73). Там подано інформацію про спогади Наталії Дмитрівни, які вона бажала друкувати в нашому журналі. Перший уривок спогадів п. н. «Моя наукова праця (Війна, 1913-1916)» видруковано в «Українському Історичу», том 20, 1983. Спогади переходять у архіві О. Оглоблина.

ВСТУП¹

Яскраво-жовта дошка на стовбі, на шляху до невеликого села. На ній написано: «Трасфельден. Від Фрейюнг 24 кілом. Від Тітлінгу — кілом». Не на кожній мапі Німеччини і навіть самої Баварії можна знайти ці три назви... Сюди, в район Пассау (південна Баварія) закинула мене доля рівно три місяці тому; оселила у великій танц-залі сільського «гастгаузу» фрау Марії Вагнер, і невідомо, що зробить зо мною далі...

Гірський чудовий куток. На обрії — ланцюги гір, покритих лісами, перерізаних глибокими долинами, гір, на яких відпочивають легкі хмари... Ранком — білий, рясний туман іноді вкриває всю околицю і тоді здається, що садиба фрау Вагнер — це острів серед безкрайого океану, на якому нічого не видно: все обривається на радіосі кількох десятків метрів, а далі — білий, наче молоко, туман... Так і моє майбутнє: воно обривається завтрашнім днем, хатою Вагнер та ще тим, що треба запасати на обід на завтра... Але — розійшлися густі тумани, і проступають із них спочатку ближчі дерева, будинки, ліс, а там — далекі обрії гір...

¹ Ці спогади було написано в липні-вересні 1945 року у Трасфельдені, в районі Пассау, в «гастгаузі» фрау Марії Вагнер. До цього «гастгаузу» доля занесла групу українських професорів Українського Вільного Університету, після евакуації з Праги, разом із родинами 17 душ. До них незабаром приєдналася група співробітників Української Кооперації, — стало разом 32 душі.

Спогади ці охоче читали колеги автора по університету, і вони ще тоді радили авторові надрукувати їх. Але тільки в 1966-му році автор міг приступити до остаточного редагування спогадів та продовження їх; у Трасфельдені було написано до 1918-го року.

Так хотілось би вірити — розвіється туман і нашого життя, і після випадкового перебування в Трасфельдені, може знову, хоч на короткий час, засяє для мене те сонце, яке світило мені в житті — сонце наукової роботи...

Мені 61 рік. Про що може мріяти жінка такого віку? У всіх нормальних умовах життя — це вік підсумовання того, що зроблено; це життя за рахунок старих досягнень; це вік, що в кращому випадку є переходовим між активним життям та доживанням... для мене це є вік напруженої праці, праці незвичної, фізичної, що вимагає напруження всієї нервової системи.

Душа шукає відпочинку від сучасності. Чутки про все, що так хвилюють; політичні відомості, що доходять уривками; «походи» по молоко, хліб та інші «карткові блага» — аж до Тітлінгу; життя в умовах гуртожитку, в одній кімнаті, де темно, немає де сісти, почитати, та й немає книжок; ось чути крик сьомимісячної дитини, а тут ось вмирає на очах чарівна жінка від раку.

Так минають дні, минають тижні. Мимохить думка поринає в далеке минуле; згадуються люди, події; взагалі згадується все те, що колись робило життя таким правдивим, цікавим, щасливим...

липень-вересень 1945

РЕВОЛЮЦІЯ 1917 Р.

Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Кажали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували з слів «очевидців».

Пам'ятаю ясний морозний ранок: до мене зранку приїхав В. І. Канський, щоб мене попередити, що ніде не працюють — він працював здається в банку, чи якомусь архіві, як почалась революція. Почався страшний рейс Миколи ІІ, трагедія на станції «Дно». Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. Вночі мене розбудили незрозумілі крики, наче виламували десь двері, знов крики. Дивлюсь: на вулиці вантажна машина. Ранком жінка швейцара сказала, що то приїздили до сусіднього будинку арештовувати поліцаїв. Я пам'ятаю, яке враження справило на нас, коли стало відомо, що прихильники старого режиму, офіцери зачинились в манежу. Вся Мохова, Воздвиженка, все було повно народу. «Народна армія» оточила манеж... Нарід хвилювався... Парламентари поїхали верхом до манежу з білими прапорами і разом широко розкрилися ворота манежу, які виходять до Воздвиженки, до башти «кутафії, урочисто вилетіли парламентарі з білими прапорами, вигукуючи «Приєднались!!». Громоподібне «урра» пролунало по всьому майдану, перекотилося на Мохову, Воздвиженку... Струнками колонами з манежа виходили офіцери, юнкери і проходили на Мохову... Нарід витав їх криками, дівчата чіпляли на груди їм червоні банти. Було урочисто, гучно, звідкіля взялась музика, яка грала марсельезу... І було сумно і страшно.

На другий день на Червоному майдані (Красной площаді) був урочистий парад «революційній армії». Командуючим усією армією був адвокат, голова земської управи Верховський. Верхи, грубенький, цілком цивільний, він робив якесь не серйозне вражіння. Його обличчя сяяло, він був саме щастя. Перед ним, стрункими колонами проходили війська московського гарнізону: піхотні полки з розпущеними прапорами. Прапори притягали увагу, прикрашені Георгіївськими стрічками і на цих прапорах з речення «за віру та царя» вирізано слово — «царя». Проходили вони з криками — «Ура». Проходили серед них і Александровська школа, де вчився батько, під музику «Стенька Разина людьки». Коли я про це написала батькові, він сумно відповів, що після цього він вже не чекає нічого доброго!

*Наталія Полонська-Василенко.
Фото з 1916 р. Архів О. Оглоблина.*

Робилося в Москві все гірше: почалися безконечні мітинги, які виносили «резолуції». Життя зупинилося: всі мітингували. Юрби вривалися до університету, музеїв. Лекції припинились. Городцов охоплений революційним екстазом, почав охолоджувати. «Побалакали, казав він, тай досить, треба ж й працювати». Але спокою не було. Мітинги все розгорталися, і той же Городцов почав елегично казати, що припиняться вони очевидно лише тоді, коли людям обридне слухати ораторів.

На вулицях мчалися автомобілі, на яких стояли солдати з рушницями з багнетами, наче їжаки. Інші автомобілі теж мчали і з них кидали обертки проклямацій з закликами припинити війну. Підпис — Виконком с-д большевиків.

Газети приносили щодня все гірші відомості. Обурювала промова Керенського, що він — «закладник в тимчасовому уряді». Було видно, що не буде ладу, порядку.

Я страшенно хвилювалась за батька: йшли чутки, що на фронті не всі прийняли «революцію». Листи не доходили. Тиждень я не знала нічого. Випадково, за обідом побачила якогось полковника з погонами Південно-Західного фронту, і звернулась до нього: виявилось, що він знав батька, а тільки, що приїхав зі ставки: там все пройшло благополучно. Пізніше я довідалась, що був в Кам'янці мітинг, урочиста маніфестація, на якій прокололи червоний бант Брусилову, а той відповідав, що з дитинства був революціонер, і коли дістав ранг генерала, то зрадив тому, що має право відверто носити червоний колір.

Я прагнула повернутися до дому, мене хвилювала мати, як вона там сама? Соня вже поїхала до Кривога. Здобути квитки було не можливо: їх не продавали в касі, а видавали по відрядженням. Щодня я їздила на двірці і не могла здобути квитка: моя посвідка з університету була без терміна, а коли я казала, що мушу повернутися, щоб читати лекції, — мені відповідали — кому потрібні тепер Ваші лекції і університет? Нарешті, вже не пригадую в який спосіб, я дістала квиток. Приїхала на двірць заздалегідь. Немає де яблука посадити і впасти. Вагон переповнений. Ідуть «агітатори» на фронт — молодь, студенти. По дорозі я згадала чи не забула я паспорта: мене взяли на глум: кому тепер, у вільній Росії потрібні паспорти?!

Іхали без кінця. Замість дня — приїхали глибокою ноч'ю. Візників немає. Почекати немає де, «товариші» заповняють весь вокзал. Залишатися страшно. Телефоную Довнар-Запольському — вже коло 1 год. ночі. Він відповідає відразу, каже, що вийде на двірць. Приходить пішки. Жодного візника. Залишаю речі на схованку. Ідемо. Не може бути мови, про такий шлях до дому: з двірця це коло 5 верств, а вночі і в нормальні часи швейцар Мартин спав добре і не відчиняв парадні двері. Ідемо до Довнар-Запольського, на його квартиру на розі Бібіковського бульвару та Тимофєєвської вулиці.

Там я почула від нього страшну історію, про те, що сталося з ним. Його положення в Комерційному Інституті вже давно зіпсувалося. Ще в 1912 році сталася така подія. Комерційний Інститут не мав права, не мав він і відсоткової норми для євреїв і весь час від Довнар-Запольського вимагали студентська маса прав з одного боку, але з другого боку — вважали, що права дістануть всі євреї. Вийшло не так. Міністерство дало права, але поставило рубом питання про єврейську норму. Введено було 7%, в той час, як у університеті було 5%. Довнар-Запольський добився в Міністерстві ще пільги: він дістав дозвіл робити іспит 4 рази на рік: таким чином фактично 28% євреїв за рік діставали права. Але євреї зрозуміли справу інакше, і в Інституті почалось хвилювання. Єврейська газета «Киевская Мысль» вмістила фельетон єврейського публіциста «Гомункулуса» — Давида Заславського «Белы штаны и профессор Довнар-Запольський». В ньому він писав, що Довнар-Запольський продав інтереси студентів євреїв за генеральський чин. Що Довнар — співає солодкі слова студентам, а в той же час Запольський веде переговори з Міністерством і продає інтереси студентів. Фельетон був обурливий. Довнар-Запольський написав різку відповідь і надіслав її до «Киевської Мисли» та до «Киевлянина». Сталося ще гірше: обидві редакції наче за згодою поділили відповідь на дві частини: одну частину надрукували в «Киевлянині», другу частину — в «Киевській Мислі». Лише Довнар-Запольський та редактори цих двох газет знали, що було написано одну відповідь, яку дві газети, наче на глум, поділили на дві частини. Характерно для преси того часу: на другий день обидві газети виступили з громовими обвинуваченнями Довнар-Запольського інкримінуючи йому ті частини відповіді, які надруковано в іншій газеті. Картина була жахлива і головне, ніхто з читачів не знав, що обидві частини — були зв'язані змістом; те, що Довнар-За-

польський писав про жидів, про бажання поліпшити їхню долю — надрукувала «Київська Мисль», ту частину, де він писав про правильність політики Міністерства — надрукував «Киевлянин». Довнар-Запольський був обурений. Він написав спростовання і надіслав до обох газет: вони його не надрукували. З того часу його положення в Комерційному Інституті змінилося: він втратив популярність серед єврейської маси, там весь час провадилася агітація проти нього.

Коли вибухла революція, я була здивована, що ім'я Довнар-Запольського не згадується серед громадських діячів Києва. Лише, коли я зустрілася з ним вночі — здається 15-го березня, я довідалася що він за цей час пережив.

Виявилось, що з перших часів революції в Комерційному Інституті почалася справжня боротьба проти нього: почалися мітинги, на яких оголосили його співробітником охоранки. Студенти взломали стіл в кабінеті директора й взяли таємне листування з поліцією, і оголосили, як доказ таємних стосунків. Там було між іншими таке місце: відповідаючи на попередження поліції щодо Інституту буде введено поліцію, Довнар-Запольський відповів, що воліє краще, завести постійну поліцію в Інституті, подібно до університету. На цьому справа припинилась, поліцмайстер не наполягав, поліції не було заведено. Але з цим не рахувалися агітатори. Довнара не впустили до Інституту, не дали права виступити на мітингу. Дійшло до того, що студенти встановили контроль над тими, хто їде до нього, затримували на вулиці, обшукували. Лише таємно до нього приходили знайомі, і від них він знав, що робиться в Інституті. Там діяли в дружньому контакті агітатори з єврейського студентства та професор Сташевський, якого було в січні звільнено з Інституту. Перед студентським мітингом він «реабілітувався» і я на власні очі читала цей історичний документ — акт реабілітації Сташевського, в якому студенти заявляли, що обвинувачення в «похищенні» документів з архівів — наклеп. Я шкодувала, що цього документу не було надіслано до московських архівів.

Довнар-Запольський пав духом. Я ніколи не бачила його таким розгубленим. Він опинився в стані ізоляції; він взагалі жив самотньо, тепер приятелі, прихильники боялися зайти до нього, боялися себе скомпромітувати. Проте кожний з них під час зустрічі передавав різні чутки, які лише його нервували. Серед людей, які часто його відвідували був професор фізики Микола Борисович Лелоне, батько нашого вчителя в гімназії Байкової. То був інтересний тип: розумний, дотепний, талановитий він був надзвичайно легковажний, як справжній француз. Він приходив до Довнара — і за 10 хвилин переконувався, що він цілком правий. Він обіцяв, що на студентських сходинах буде виступати на його оборону. Приходив на сходи, чесно виступав на захист Довнара — і з першим виступом противної сторони заявляв урочисто, що він того не знав, і бере свої слова назад. Так бувало по кілька разів на тиждень.

Ранком я поїхала до дому. Мати була пригноблена. Вона дуже палко приймала політичні події, відразу зненавиділа Керенського, і запевняла, що нічого, крім нещастя не буде. У Києві «велика безкровна» революція набула гротескних форм. Відразу почувалася «рука большевиків». В газе-

тах друкували резолюції мітингів, в тому числі мітинги кримінальних злочинців, які теж винесли свої резолюції на користь революції. «Киевская Мысль» з захопленням, устами Чаговця, вихваляла революційні мітинги куховарок, які вимагали права користування роялями, гардеробами своїх господинь, тощо. Навчання припинилось. В університеті всі аудиторії перетворились в залі для мітингів, в середніх школах мітингували учні, і оголошували засуди батькам, як класовим ворогам. В Москві не почувалося такого розкладу, який вже панував у Києві. Київ був переповнений «товаришами», які кидали фронт.

З перших днів у Києві намітились три ворожі сили: з одного боку стояли прихильники Тимчасового уряду; від них відділялися українці, які вимагали визнання самостійної України у формі республіки: розділом сил добре користувались більшовики, які зміцнювали все більше своє положення. В березні 1917 року, коли я приїхала до Києва, Рада солдатських, робітничих та селянських депутатів, захопила царський палац, вже стала міцною силою перед якою пасували комісари Тимчасового уряду. Фактично влада була ще в їх руках.

Ще в Москві, з газет, я знала, що Микола Прокопович — куратор Шкільної Округи, тої самої, яка ще так недавно не дала йому можливості стати приват-доцентом.

Я вже згадувала, як Василенко був затверджений Міністерством як приват-доцент. І тут сталася обурлива подія. В січні 1912 року Микола-Прокопович мав розпочати свій курс «Історія козацтва на Україні», який було вже внесено до друкованих планів лекцій. Але за кілька днів до початку лекцій його викликав до себе куратор шкільної округи, професор Деревицький і заявив, що він не дозволяє йому читати лекцій в університеті, що його вважає шкідливим для університету, що на курсах для учителів в Полтаві в 1911 році він читав історію України, проповідуючи думки «мазепинця» Грушевського, що він солідаризується з «мазепинцем» в рецензіях на його «Ілюстровану Україну», і т. д. На запитання Миколи Прокоповича — звідкіля Деревицький дістав ці відомості — він відповів, що має приватні інформації. В наслідок бесіди, він запропонував Миколі Прокоповичу подати самому заяву про відмовлення від приват-доцентури, на що той дав негативну відповідь. Він написав докладну записку Деревицькому, в якій доводив науковість творів Грушевського і відстоював своє право базуватися на них. Записка нічого не зробила, почати лекції він не міг, і за законом, не читаючи дав семестри — втратив права на приват-доцентуру. Удруге професорська діяльність випадає, тепер вже з самих рук. Він довго ламав голову — хто міг дати таку інформацію і припускав, що той погляд на його діяльність Деревицький запозичив з книги Щеголева, здається «Современные украинцы».

Історія наробила багато шуму, і його закликали як приват-доцента і до Петербурзького університету, і до Московського. Але покинути України він не хотів. Тоді використав він свій другий університетський диплом-правника, і почав вже маючи понад 40 років кар'єру адвоката: став помічником присяжного повіреного І. І. Зновицького в Старій Ушиці, потім вже перейшов як присяжний повірений до Києва. Це давало йому деякий

заробіток. В 1914 році його було обрано директором київського Товариства обопільного кредиту — це утворило для нього вперше за все життя цілком забезпечене матеріально положення, але забирало багато часу і не давало можливості віддаватися науковій праці. Проте він не кидав мрії написати дисертацію і дістати магістерський ступінь. Ось і тому я й жартувала, що він змінє фахи.

Коли сталася революція, брат Миколи Прокоповича, Константин Прокопович став комісаром Києва — за призначенням Тимчасового уряду: він ознайомився з архівом куратора Шкільної Округи, знайшов всю справу Миколи Прокоповича: виявилося, що доноса подав сам ректор університету, професор Цитович: він надіслав кураторові офіційне повідомлення про обрання Миколи Прокоповича, на приват-доцента, він в приватному листі сповіщав, що вважає Василенка за шкідливого мазепинця, однодумця Грушевського, і радить не допускати його до читання лекцій.

Тепер положення змінилося й Василенко став сам куратором шкільної округи.

Здається, в день приїзда до Києва я пішла до Миколи Прокоповича, щоб порадитися з приводу Довнар-Запольського. Нічого втішного не сказав він мені. Виявилось, що призначення на вищі посади було намічено ще до зречення Миколи II. Вже тоді в Москві зібралися таємно представники різних партій і намітили членів Тимчасового уряду (на випадок перемоги), крім Керенського, кандидатура якого виникла в останню хвилину. Тоді було й намічено й кураторів шкільних округ.

Щодо положення у Києві — то він дивився сумно: «Рада депутатів» була цілком в руках большевиків і була єдиною фактичною силою. Нашу дружню, інтересну бесіду обірвав дзвінок, Микола Прокопович пішов відчинити двері і я почула радісні голоси: до кабінету він повернувся з М. С. Грушевським. Він ранком приїхав з Москви, переніс страшну катастрофу, вагон загорівся, він втратив все, що віз, і в нічних пантофлях вступив до Києва. Грушевський привітно мене вітав, згадав, як ми «робили революцію в Москві». Я залишила друзів, щоб їм не перешкаджати в розмові.

Після того я не раз відвідала Миколу Прокоповича, але нічого істотного в справі Довнар-Запольського він мені не зробив: він казав що проти нього є велике обурення, що «робота» Сташевського безперечна. Від нього я довідалася, що цю справу має розглядати «Рада депутатів», до якої входять комісари народньої освіти, такими комісарами були — Вищої школи — Іван Матвійович Сташенко, середньої Г. В. Александровський та низшої колишній директор колегії П. Галагана Архимович. Микола Прокопович мені радив побалакати зі всіма комісарами, щоб бути постійно в курсі настроїв, які часто змінювалися.

Архимович, колишній приятель Довнар-Запольського, різко засуджував його: на його думку «порядна» людина не могла бути директором за царського режиму. Я делікатно йому нагадала, що він здається теж був директором? Щось відповів він мені не дуже переконливо.

Дні йшли, справу Довнар-Запольського все відкладали. Одного дня казати вечером, я зустріла Александровського, який йшов до мене. Він схвилюваний мені сказав, що на завтра в Раді депутатів призначено до-

повідь Стешенка з приводу Довнар-Запольського, що ця доповідь буде негативна, і що в «кулуарах» йдуть балачки, що Рада має вимагати смертної кари. За його порадою я кинулася шукати Стешенка, з яким я не була знайома. Він був не молодий, років 45: син буфетника Полтавського клубу, він скінчив київський університет, одружився з Оксаною Михайлівною Старицькою, був викладчем історії літератури, а за війни директором гімназії Тат'янинського комітету. Він був людина талановита, щирий українець, видатний український діяч, але мав різкий, неприємний характер і тому мав більше ворогів ніж друзів. Коли сформувалася Центральна Рада, він був там «секретар Народної освіти», в році 1918 його було забито бандитами в Полтаві, коли з сином, Ярославом йшов вночі з двірця до міста.

За вказівкою Александровського, я поїхала до театру Бергоньє, де було якесь засідання. Відчиняю двері — якийсь пан ввічливо дає мені дорогу — й виходить. Питаю швейцара — де Стешенко? «а він тільки що вийшов, зустрівся з Вами» каже. Кажуть, що пішов до Купецького збирання. Іду. Був, пішов до Бергенсьє. Немає. Ще десь була, пізно вечером повернулася до дому. На другий день зловила його в Палаці. Він кудись йшов. Ми пішли Царським садом, і довго ходили й розмовляли. Знов було мені кинуте, що «порядна людина не могла бути директором» і знов я нагадала директорування в гімназії, і знов почула, наче мова йшла з Архімовичем, «то інше діло».

Наслідок бесіди був колосальний: Стешенко мені обіцяв — і виконав, що не буде робити доповіді в Раді, а справа буде передана на розгляд окремії комісії. Так було і зроблено.

Довнар-Запольський знервований, втомлений не хотів вірити, коли я на другий день йому розказала про все. Пройшов місяць, справа перестала бути «злобою дня», з'явилися інші теми. Нарешті справу було розглянуто в комісії з 3 комісарів, у присутності Довнар-Запольського, і виявилося, що немає «состава злочину». Після того він зібрався до Новочеркаська, куди були евакуйовані з Баранович його сестри.

Він мав там двох сестер: старшу, Софію Вікторівну, та молодшу — Серафиму Вікторівну Листову. Вона мала в Барановичах прогімназію, яку було евакуйовано до Новочеркаська: звичайно приїхали самі речі, без учениць. Так і залишились сестри в Новочеркаську.

Робити в Києві не було що. Університет та Вищі Жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги. На Жіночих курсах курсистки винесли резолюцію, що всім професорам надається повна політична воля... належати за їх бажанням до тої або іншої соціалістичної партії! Мені починати виклади за таких умов, яка ніколи не належала до «соціалістичних» партій, не хотілося. В гімназії Байкової мене зустріли радісно, але Підгорбунська впала у гістерію, хоч я їй передала мої лекції тимчасово, заявила, що я грабую її — що вона вклала в лекції свою душу, а я хочу у неї ці лекції забрати. Посміялися ми з Н. Г. Байковою, і вирішили, що в осені поділимо кляси між нами (вона була дуже добра викладачка) а тепер я не буду вносити хвилювання в гімназію: досить було причин для цього без мене. Науково працювати було важко. Бібліо-

тека університету ще не була розібрана. Так я і залишилася без ґрунту під ногами.

Після мого повернення з Москви, ми розпочали знову роботу з приводу заснування Археологічного інституту. Завиткевич закінчив свою прекрасну записку, у якій обґрунтовував конечну потребу у заснуванні Інституту. Треба було зібрати підписи видатних наукових та громадських діячів під цією запискою. Це було мені доручено. Спочатку справа йшла дуже добре, але не кажучи чому — почав кривитися Павлуцький. Добре його знаючи, як людину примхливу, я не надала тому значення. Одного дня я прийшла до Музею і звернулася до Миколи Федотовича Біляшевського з проханням приєднатися до цих осіб, які підписували записку. З Біляшевським я була добре знайома давно, була в добрих відносинах, завжди довго розмовляли з ним, як на археологічні теми, так і взагалі на культурно-наукові теми.

Біляшевський був видатним археологом, його розкопани на «Княжій горі» біля Канева були дуже важливі для історії великокнязівської доби. Він був активний член кадетської партії, від неї був депутатом до Державної Думи. В цілому він був культурна людина. Я була страшенно здивована, коли на моє прохання підписати записку про Археологічний Інститут, Біляшевський мені відповів льодовим тоном, що може підписати цю заяву лише, якщо буде застережено, що виклади мають бути лише українською мовою. На це я вказала на рядки, де зазначалося що в Інституті лекції можна викладати якою завгодно мовою. Біляшевський, з новим для мене, незрозумілим обуренням почав кричати, що цього він не може підписати, що настоює виключно на українській мові. Всі мої доводи, що цього не можна ставити, як вимогу — що це значить позбавити Інститут можливості запросити якогось з європейських або навіть російських дослідників, що на той час коло дослідників, які могли б читати виключно українською мовою надто вузьке — не впливали. Біляшевський, почервонів, як завжди робилося з ним, коли він хвилювався, і повторив різко відмовлення. Я була страшенно схвилювана: вперше я зустріла таке ставлення, на жаль — не в останнє.

Я вже хотіла повертати до дому, коли до мене вийшла Козловська: вона після повернення з Саратова, служила вже на посаді в музею. Весь час мого перебування в Криму ми інтересно листувалися, коли я була у Києві в грудні — вона разів два була в мене, листувались ми під час мого перебування в Москві. Тепер якимось я не встигла побувати у Козловських, і дуже зраділа, її побачивши.

Проте, щось нове, неприємне почула я в її зверненні до мене, в її голосі: чуже, навіть вороже. Коли я з властивою мені безпосередністю переказала їй мою розмову з Біляшевським, і висловила здивування — Козловська мені відповіла, що цілком солідаризується з ним. Проект заснування Інституту був добре їй відомий, вона весь час була в курсі справи, дуже цікавилась нею, не раз висловлювала радість, що в Києві буде Інститут і т. д. Відповідь її мене здивувала, ще більше здивувала мене її порада: «Вам, сказала вона, на мою думку треба покинути Київ: Вам тут не місце». Я була приголомшена цими словами, розгубилась: чому я, те-

пер, коли, як здавалось, мусить бути більша воля для наукової праці — не можу працювати у Києві, де весь час зустрічала таке сприятливе, тепле ставлення до моєї роботи? Козловська пояснила чому вона вважає за потрібне звільнити Київ від мене: «Ви для нас чужа людина». Так вперше, з уст моєї кращої приятельки я почула цей вирок. Розлучились ми з Козловською холодно. Ніколи більше не була вона у мене на Московській, з того часу — протягом 28 років наші відношення залишилися не дружніми: багато разів, коли я могла — я намагалася їй допомогти зайняти краще положення, тому, що я поважала в ній людину, щиро, цілком, захоплену наукою, але вона не відповідала мені тим же, в момент «приплива» її дружніх сентиментів до мене, вона щиро сказала мені, що хотіла б бути у мене, але «вони не дозволяють». Я не стала випитувати — хто це «вони»?

З її листів, з її оповідань, під час «припливів» для мене було ясно: під час перебування в Саратові, Козловська гостріше почала відчувати свою відірваність від Києва, від України, і там вона стала свідомою українкою, але, як властиво неофітам, різко й нетерпимо стала ставитися до тих, хто на її думку, не був однакових поглядів з нею.

Випадок з Біляшевським та Козловською не був єдиним: я зрозуміла кислу посмішку Павлуцького, зрозуміла деякі інші натяки, які чула в різних місцях. В страшний момент, коли насувався більшовизм, в Україні почався між інтелігенцією розкол.

(Закінчення в наступному числі)

Наталія Полонська-Василенко

РЕВОЛЮЦІЯ 1917: СПОГАДИ (закінчення)

В травні, як раз на свої ім'янини, приїхав батько: він був в Києві вперше за весь час. Оповідав сумні речі про фронт. Він розкладався, більшовизм зростав. Дисципліна падала. Поруч з кожним командиром постали комісарі, які втручалися во всі розпорядження, підривали авторитет начальства, вносили розклад. Здебільшого то були соціалісти, переважно більшовики. По всіх частинах армії були «Комітети» — ротні, батальйонні, полкові, дивізійні, корпусні, і т. д. Було кинуте нові лозунги в солдатські маси: почалася «чистка» офіцерів, вибухали інциденти, де офіцерів ображали солдати, було знято офіцерські погони та кокарди, в той же час не дозволялося офіцерам подаватися в відставку: це вважалося за втечу, саботаж. Більшевицькі агітатори їздили по фронту, розповідали змученим, втомленим людям «кінець війни»... «без анексії та контрибуцій». Почалось стихійне «братання» на фронті. Німці добре використовували момент. Солдат хвилювався лозунгами «земля трудящимся», «мир халупам, війна палацам». Вони боялись, щодо чогось спізняється, що без них поділять землю. Атмосфера була напружена, важка — і безнадійна. «Верховно-уговаривающий» Керенський ще не розвернувся у всю широчінь, він тільки показував зародки того, що так буйно виявилось пізніше. Він викликав на фронті, серед офіцерського складу, презирство своєю зарозумілістю, безглуздою балаканиною, у якій нічого не було, крім дешевого адвокатського патосу, театральних ефектів.

Ставлення до Брусилова було негативне. Він явно підлабузничав перед більшовиками, пробиваючи собі той шлях, який кінець-кінцем привів його до Червоної армії.

В спогадах Миколи Галагана дуже добре накреслено, що переживали в ті часи на самому фронті.

Батько почував себе зле. Його нерви не витримували. Йому було вже коло 62 років, за мирних часів він мусів вже бути в відставці. Тепер, коли життя стало важке, йому не дозволяли демісії. Було вирішено, що мати поїде до нього, до Кам'янця, а я залишалася сама в Києві.

* * *

Довнар-Запольський та його сестри запрошували мене приїхати на літо до них, до Новочеркаська, де вони мали на Баклановському проспекті велику квартиру з садом. З ним мала їхати Лілія, яка вже скінчила Інститут.

В родині Довнар-Запольського вже намітився розклад, два сини хлопці 16-18 років, які вчилися в II гімназії, йшли шляхом большевізації, і мати їх штовхала на цей шлях. Вони були всі близькі до Володимира Петровича Затонського; він був тоді лаборантом при катедрі хемії в Політехнічному інституті й належав до партії большевиків. Він керував підпільним гуртком большевиків і молоді. Сини Довнар-Запольського Всеволод і Вячеслав належали до того гуртка. Цікаво, що мати, заможна жінка, яка більш за все любила розкіш, розваги, туалети — підтримувала синів. Я була один раз свідком різкої розмови між батьком та сином: Водя наполегливо відстоював свої погляди: війну треба скінчити негайно, фронт розпустити, з німцями замиритися без анексій та контрибуцій, а якщо продовжувати війну, то «до переможного кінця». Він перестав вчитися, цілими днями перебував в гуртку, ходив як агітатор до військових частин. Слава був м'якший молодший, але був цілком під впливом брата. До батька ставилися вони, як до «буржуазного вченого» і його презирали.

Батьки Наталії Полонської-Василенко: Дмитро Петрович Меншов (1855-1917) українського роду і Марія Федорівна, народжена Мухортова. Одержано для У. І. від проф. О. Оглоблина.

Ліля, молодша за братів, їй було років 14, була улюбленцем батька, мати її любила менше. Коли батько з матерю оселилися на різних квартирах, брати оселилися з матір'ю, Ліля — з батьком. Вона була тоді ще в Інституті, але ж приходила з інституту в відпустку до батька, а літо проводили в Барановичах у тіток.

Хлопців я мало знала, Лілю — більше і вона мені дуже подобалась.

Висока, струнка, талановита дівчинка, негарна, але з милим обличчям, щира.

Так ми поїхали утр'ох. Ця подорож — була суцільний кошмар: вагон був забитий солдатами, вони заповняли коридор, вбиральню, купе де ми утр'ох тулилися біля вікна. Вийти з купе було неможливо. Було страшно, бо по вагоні повзають воші: тоді ми їх ще не знали. Ми їхали довго, коло півтора доби. Нарешті втомлені приїхали до Ростова на Дону, і пересіли до іншого потягу і вже без «товаришів» приїхали до Новочеркаська.

Новочеркаськ — велике місто, в якому були квартали з гарними багато-поверховими будинками, прекрасним великим собором, який нагадував Володимирський собор у Києві. Проте Баклановський проспект, довга вулиця, яка тягнеться на кілька кілометрів, мала специфічний вигляд, вузькі довгі, з садками. Там були садиби козаків з садками у глибині садиби. На вулицю виходили маленькі будинки, а з віконці, з віконницями, які ретельно всі зачиняли, як тільки спадав вечір: будинки оточені «зава-линками», на яких вечерами сідали всі мешканці і головним чином мешканки й починали безконечні балачки.

Життя було патріархальне. В кожному будинку мешкала одна родина козака. Господині, навіть дружини сотника, і вище, не визнавали куховарок, робітниць, усе робили самі. Всі були пронизані свідомістю високого звання козака, своєрідним козацьким демократизмом.

Але політичне життя в Новочеркаську не було таке провінційальне, глухе, як здавалось. В той час донське козацтво жило напруженим життям. Воно взяло на себе завдання врятувати фронт, затримати загальну втечу. В Новочеркаську збирався «Великий круг», на якому виступали з промовами з закликами рятувати фронт отаман, козаки. Серед козацтва настроїв був піднесений, бадьорий і це якимось не пасувало з тим, що переживалось на фронті. В той же час було дико чути, як по вулицях ходили військові частини співаючи «Марсельезу».

Між населенням намічався різкий розлам, розходження: в той час, як козацтво вважало за потрібне продовжувати війну до перемоги, сільське населення приймало большевицькі лозунги і прагнуло скласти зброю, і здобути мир за всяку ціну. Прірва між цими групами населення зростала, спільної мови між ними не було: серед селянства наростали большевицькі настрої, і разом з тим зростала ненависть до козаків. Ці настрої в 1918 році призвели до тої лютої боротьби між козацтвом та селянством в якій подолало селянство.

У Довнар-Запольського мені було добре: сестри Митрофана Вікторовича не знали, як виявити мені свої симпатії: Ліля від мене не відходила і з її боку до мене була та інститутського характеру, закоханість, як часто буває у дівчат відносно старших жінок. Вона була мила, розумна дівчина, яка глибоко страждала від родинного неладу між батьками, з одного боку і тим ідеологічним розходженням, яке вже цілком виразно намічалось між батьками — з одного боку, та синами з іншого.

Довнар-Запольський перевіз до Новочеркаська частину бібліотеки, і я мала можливість працювати: готувати лекції.

Листування з батьками йшло, хоч не дуже регулярно — листи часто затримувались в дорозі, але всі доходили. Справи на фронті знов погіршали, ставка фронту з Кам'янця пересунулась до Житомира. Листи батька були гіркі, повні відчаю. Тепер набоїв і взагалі потрібного для фронту прибувало так багато, що можна було німців залити набоями, але солдати не хотіли воювати, братались, кидали фронт, заповняли «ради депутатів». Надії не було.

Як грім з ясного неба вибухло повстання в Петербурзі 18 червня, і ще більш загрозливий з'їзд партії 26 липня. Робилося все більш трівожно. Я пам'ятаю диспут в Новочеркаську — приїхав Ф. Родичев і прочитав доповідь «Про сучасне положення в Росії та на фронті»: я вперше його почула, він був безперечно дуже сильний оратор, він оволодів аудиторією й вся маса затаївши дихання слухала його різку критику, його заклики до спільної роботи, поновлення порядку. Я бачила, як почалось хвилювання в задних рядах: якісь фігури метушились, когось викликали, зговорювались. Коли закінчив Родичев було відкрито диспут: і що тоді почалось! Низка ораторів, деякі були теж сильні, мітінгові промовці — почали в промовах один за одним кидати в натовп большевицькі лозунги і нищити це сильне вражіння, яке залишив Родичев. Юрба завше залишається юрбою: грім оплесків, все міцнішав і перетворився на дикий рев захоплення. Прекрасна лекція Родичева була зведена на нівець.

В червні мати приїхала до батька: переведення ставки до Житомира затримала її у Києві. Житомир батькам подобався. Там відвели батькові кімнату в садибі наших друзів Шасних: вони збудували будинок, який нанимали, і в квартирі льокатора інженера, відвели батькові маленьку кімнату. Шасні були їм раді, вони мешкали в тому дворі, во флігелі. Житомир симпатичне, тихе місто: садиба Шасних була на Театральній вулиці, недалеко від театру; там були великі сади, недалеко була розкішна садиба барона де Шодуар, яка доходила до мальовничого Тетерева. Мати почала відпочивати від самотнього, нервового життя у Києві. Батько теж почував себе краще, коли мати була з ним.

Прочитала я з хвилюванням про виступ Корнілова, про те, який він мав успіх... Я пам'ятаю той страшний ранок, коли я перша дістала номер «Русского Слова» — у якому повідомлялось, про провал Корнілова, про те, що вся ставка Південно-Західного фронту заарештована. То була 8 година ранку. За дві години виходив потяг на Київ, і в ньому їхала я, покинувши всі мої речі в Новочеркаську.

Ця подорож була страшна. Всі в вагоні розмовляли тільки про події на фронті, і всі хто щиро, хто з переляку, лаяли Корнілова. Важко передати, той душевний стан, той жах, який я пережила. Нарешті Київ. беру візника, їду до дому. По дорозі зустрічаю знайомого, який служить в артилерійському управлінні — питаю за батька: все благополучно, відповідає мені.

В Києві я мусіла пробути кілька днів: побувала в гімназії, в університеті, дістала дозвіл на виїзд.

В Києві я застала визначну подію. В липні в Москві був з'їзд кураторів шкільних округ: виступав і мав великий успіх Микола Прокопович

і йому було запропоновано міністром народної освіти, заняти посаду товариша міністра освіти. Він вагався, але дав свою згоду: вважалося що на короткий час — тільки до скликання Установчих зборів. Коли я приїхала до Києва — він мав поїхати вже на посаду, до Петербургу. Педагоги улаштували для нього урочисті проважання, вечірку в гімназії Дучинської на Гімназіальній, але я не могла бути, бо якраз на той вечір мала виїхати до Житомира.

Я відвідала Миколу Прокоповича, на Тарасівській. Він мене радо прийняв, багато оповідав про з'їзд в Москві, але великого оптимізму веснянних переживань не було й сліду. Проте й тепер він втішав себе вірою в Керенського. Ми довго з ним дискутували цю тему — але, як завжди, не дійшли до згоди.

В Житомирі я довідалась про те, як проходили події. На фронті на Корнилова покладали великі надії. Його дехто вважав Наполеоном. Спочатку він мав великий успіх не лише серед офіцерів, а навіть в масі солдат, які ще не були захоплені большевицькою пропагандою. Цілком випадково, батько уникнув арешту: начальник управління Голіцин, мав йому передати запрошення на збори командного складу, всі висловились за підтримку Корнилова: але його кудись викликали, він не встиг сказати батькові, і коли сам не попав на збори. А за кілька днів, коли Керенський предав Корнилова, на фронті почалось щось страшне: солдати арештовували офіцерів, водили арештованих по вулицях, били, плювали, ображали... Ми гірко плакали з матер'ю, уявляючи, від якої страшної долі випадково врятувався батько.

В Житомирі життя якось двоїлось: зворушлива радість всієї родини Щасних, які не знали, чим її виявити, радість, що ми всі утр'ох, і хутке почуття безнадійності, безпорадності, передчуття чогось ще жакливішого, що мусить статися, що насувається. А відомості з фронту були все гірші й гірші. Престіж офіцерів був знищений, панувала рознуздана солдатська маса.

Під час мого перебування в Житомирі до батька звернулися представники ради солдатських депутатів, не пригадую точніше: чи то фронту, чи армії, вони наговорили багато приємних слів, і зробили пропозицію заняти місце начальника артилерійського постачання південно-західного фронту — замість А. А. Голіцина. Батько подякував за честь але рішуче відмовився від посади. На здивовання депутатів — чому він відмовляється — він сказав, що боїться, якщо сьогодні його оберуть депутати, то за кілька днів вони ж можуть і його скинути. На цьому справа закінчилась.

На фронті почалася українізація частин. Справа сама по собі позитивна, вона приводила до негативних наслідків: з частин вилучали українців, здебільшого менш захоплених большевизмом, і це вносило повний розклад в армію. Батько цілком співчував українізації й мені писав, що з великою радістю прийняв ранг «гарматного отамана». Він вивчав українську мову і коли почався поділ фронту залишився на українському боці.

Я пробула в Житомирі 10 днів. Не хотілося мені вертати до Києва. У вільні години ми з батьком оглядали Житомир, були в музею, в церквах.

Нарешті я вернулася до Києва. Почалися лекції в гімназії Байкової, де радісно мене зустріли учениці і товариші. Але не було там весело. Зростала страшна большевицька язва. Чулися вже нові розмови між ученицями, почався розклад на «класовому» ґрунті. В гімназії був новий директор Володимир Олександрович Борецький. То був типовий педагог — «людина в футлярі», працювати з ним було важко, ніколи не знав, що він скаже, що він думає. Згадували милого старого Чернушевича, навіть Ружицького: той мав властивість, йому можна було сказати різкі речі, і він не ображався. Байкова була пригнічена новими порядками, не могла орієнтуватися і все викликала мене на «консультації» що робити? а що я могла їй сказати?

Осінню я почала викладати в різних вищих школах: першу лекцію університетського курсу я прочитала — за випадковим збігом обставин на Вищих вечірніх курсах А. В. Жекуліної, на яких, 13 років тому, я почала уперше слухати університетські курси. Про це я згадала в моїй першій лекції. Читала я два курси: археології та первісної культури. Слухали мене дуже уважно і добре, аудиторія була велика і серед моїх перших слухачок були три мої подруги по Фундуклеївській гімназії. Всі вони стали учительками. Я мушу сказати, що курси Жекуліної залишили в моїй пам'яті найкращі враження: курсистки ставилися до мене прекрасно: якось повертаючись з курсів, які містились біля Львівського майдану, я довго чекала трамвая на майдані. Було темно, падав дощ, я стояла під розкритою парасолею. Поволі зростав натовп людей, які чекали трамвая, а ходили вони тоді дуже зле. До мого вуха долетіли слова жінок, які теж чекали на трамвай: гучно, перебиваючи одна одну, вони хвалили мої лекції. Вони мене не бачили, і мені було дуже приємно несподівано почути оцінку моїх лекцій, та ще таку прихильну.

На Курсах панували дружні відношення між професорами. Серед видатних були: В. З. Завитневич, професор Духовної Академії Петро Павлович Кудрявцев — філософ, прекрасний оратор, видатний громадський діяч, Г. В. Александровський, М. П. Василенко (але фактично він не читав). Директором, чи Головою вченої ради був Олександр Володимирович Леперовський: він був помічником куратора Шкільної округи, але зберіг найкращі відношення з педагогами і користався щирою пошаною серед них.

Почала я читати також в Народньому Університеті, тіж самі курси, що читала у Жекуліної. Там була аудиторія інша: переважно не педагоги, як у Жекуліної, а різного рода службовці, люди головним чином без середньої освіти, серед них було чимало євреїв. Слухали уважно. Серед професури було багато знайомих, чимало спільних професорів з Жекулінських курсів: Г. В. Александровський, В. З. Завитневич, з молодших: М. Ф. Яницький — секретар факультету, талановитий філософ-професор Духовної Академії Іван Пименович Четвериков. Він був одружений з багатою єврейкою, донькою Булаховського, французького консула: Четверикови мешкали в його будинку, на Трьохсвятительській. Під час революції Четвериков переїхав до Москви, а за німців — Четвериков опинився в Берліні, в пансіоні, і ми з ним обмінялись привітами. В Народньому Університеті я крім курсів, мала семінар з «Руської Правди».

З 1917 року я почала читати також в Інституті Географії, там за мною була залишена катедра Історичної географії, а тимчасово на першому курсі, я почала читати курс «Історії географічних відкриттів». Цей курс забирав в мене багато часу на підготовку, але його слухали з великим інтересом. В Інституті, ще до його відкриття, почалась боротьба проти ініціатора Довнар-Запольського. Обраний на директора був Воблій, згодом академік. Вченим секретарем був В. І. Лучицький. В Інституті було скуплено знатні сили: П. А. Тутковський, В. І. Лучицький, зоолог проф. Кушкевич, політичну економію викладав Константин Григорович Воблій. Фінанси читав Л. М. Яснопольський.

Головним курсом — який я викладала, був звичайно курс «Археології» який я читала, як обов'язковий для слухачів — істориків, в Університеті. Моя вступна лекція була прочитана в XIV аудиторії, і збирала майже повний зал. Я накреслила стислу історію розвитку археології, її розуміння в різні епохи, і закінчила тою характеристикою її, яка була визнана наукою в ХХ ст. Лекція подобалась, і я дістала чимало приємних відзвітів. Курс я читала в музеї старовини, в університеті, де була призначена помічницею завідуючого Ю. А. Кулаковського. Останніми роками фактично завідував музеєм П. П. Смирнов, тепер на його місце було призначено мене. Це була для мене велика радість, я всі вільні години проводила в музеї: крім багатой колекції, там була прекрасна бібліотека. Все було запущено, а головним чином під час евакуації до Саратова багато речей загубили свої етикетки, треба було їх поновлювати, вишукувати в каталозі. В музеї був окремий постійний служник — Тарас Данилович Подоляка. То був цікавий уламок минулого університету. Йому було років 45, і з 20 років він служив в університеті і мешкав в тій самій вохкій квартирі в напівпідвальному поверсі. Він мав двох доньок — обидві скінчили гімназію Байкової, одна померла в 1920 р., друга служила в Архіві Давніх Актів. Його син зкінчив Комерційний Інститут, був бухгалтером. Сам Подоляка був беззмінним служником при церкві, поки її не було ліквідовано. Вечорами він працював в опері, як капельдинер. Таким чином, він заробляв досить, щоб поставити на ноги свою родину. Подоляка був виключний патріот університету: він все життя зв'язав з ним, і глибоко страждав коли почалась революція і в університеті запанували темні сили: служники, двірники, які командували професорами, вели господарство й тримали в терорі все, що було порядного. З глибоким презирством ставився він до таких професорів, як Смирнов, які плясали під цю дудку.

Мене слухали студенти одного курсу: на лекції записалось коло 20 чоловік. Можна уявити собі, як я була здивована, коли на лекції приходило кілька десятків студентів, зовсім не записаних. Приходило чимало стипендіантів, приват-доцентів, при чому один з них пояснив мені цей «інтерес» до археології так: в університеті мої лекції викликають багато розмов: люди не вірять, що археологію можна читати інтересно, і хотять переконатися, що це правда. Я була дуже рада, коли почула таке пояснення. Мушу сказати, що скільки я не читала курсів археології — вони завжди викликали інтерес.

Крім курсу археології, я почала читати курс «Заселення Південної України» та вела семінар «Патерик Печерський».

Таким чином, початок моєї університетської професури був цілком вдалий і я мала повне моральне задоволення. Жити мені було дуже важко, бо я виходила ранком з Печерська пішки йшла до гімназії Байкової, з гімназії — до університету. Потім десь обідала, а тоді це була вже складна проблема, після того — на курси Жекуліної, або до Народнього Університету, або до Інституту Географії, і цілком втомлена пішки — бо трамвай ходив дуже погано — йшла на Печерськ. Я комбінувала працю так, щоб два дні не виходити з хати, бо треба було готувати стільки нових курсів. Дома я мешкала сама: мати була в Житомирі, з великим трудом я знайшла наприкінці жовтня служницю: надходила зима, я не мала можливості сама опалювати величезну квартиру, та її прибирати.

Часи були тривожні. Кождий день приносив щось страшне. В Києві панувала анархія. Влади Тимчасового уряду, представником якої був військовий штаб, ніхто не визнавав.